

Doba promjena na hrvatskome sjeveru, doba kontinuiteta na hrvatskome jugu

Kada je riječ o povijesnom razvoju političkih ustanova, 18. stoljeće za većinu hrvatskih zemalja predstavlja razdoblje značajnih promjena. No, pritom treba imati na umu da se okolnosti toga razvoja u pojedinim hrvatskim zemljama znatno razlikuju, prvenstveno po uvjetovanosti nizom političkih, državno-pravnih, gospodarskih i društvenih čimbenika, kao i da je razjedinjenost političke uprave hrvatskih zemalja u ranome novom vijeku često rezultirala različitim pristupima državnih vlasti uređenju njihove institucionalne strukture.

U tako kompleksnoj političko-upravnoj podjeli hrvatskih zemalja, čiju su upravu karakterizirale osobitosti pravne tradicije i imperativi političkih sustava kojima su pojedini teritoriji pripadali, odlučujući čimbenik u razvoju političkih ustanova u 18. stoljeću predstavljali su interesi formirani u centrima političke moći. Za Habsburšku Monarhiju 18. stoljeće predstavlja razdoblje »novoga početka«, u kojem se Monarhija brojnim unutarnjim upravnim, gospodarskim i društvenim reformama pokušava konstituirati kao značajna politička sila Srednje Europe. Gubitak posjeda u španjolskim stečevinama i znatan gubitak autoriteta u Svetome Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti uslijed nepovoljnih rezultata ratovanja s Prusijom (u Ratu za austrijsku baštinu 1740–1748. i Sedmogodišnjem ratu 1756–1763.) usmjerio je dinastiju Habsburg prema integraciji monarhijske uprave, pri čemu je upravo istočni dio Monarhije, a time i Banska Hrvatska i Vojna krajina, dobio značajnu ulogu. Oslobođenjem znatnoga teritorija od Osmanskoga Carstva dijelovi hrvatskoga prostora pod habsburškom vlašću dobivaju sasvim novu geopolitičku i upravno-političku ulogu te postaju dijelom političke i gospodarske koncepcije Bečkoga dvora. Rezultat toga svakako su i brojne promjene u upravnoj strukturi, kojima je upravo u tom razdoblju upravni sustav poprimio elemente »modernosti«. U Banskoj Hrvatskoj u 18. je stoljeću provedena reforma porezne uprave, uređena je uprava županija kao najnižih upravnih jedinica, uvedena je urbarska regulacija, stvoreni su sustavi državnoga školstva i javnoga zdravstva te je osnovano, a potom i ukinuto, Hrvatsko kraljevsko vijeće kao prvi samostalni dikasterij izvršne vlasti. S druge strane, Vojna krajina prestaje biti isključivo koridor obrane od Osmanskoga Carstva. Na tom se području tijekom 18. stoljeća reorganiziraju krajiške institucije, uređuje se sustav pukovnija kao upravno-vojnih jedinica i definira jasna zapovjedna hijerarhija.

Nasuprot razvoju u hrvatskim zemljama pod habsburškom vlašću, na područjima pod upravom Mletačke Republike tijekom 18. stoljeća ne primjećujemo znatnije promjene u institucionalnoj strukturi. Kao posljedica premještanja gospodarskih centara sa Sredozemnog mora na Atlantik tijekom 16. i 17. stoljeća, pokretačke snage razvoja okreću se Zapadnoj Europi, a u koncepciji mletačkoga strateško-gospodarskog interesa značaj istočnojadranskih posjeda znatno slabi. No, javna se uprava i ovdje, kao i na području pod habsburškom upravom, razvija ovisno o gospodarskim interesima – mletačka vlast pod utjecajem merkantilističke politike pristupa poticanju društvenih i gospodarskih promjena, u kojim pokušajima upravo javna uprava dobiva odlučujuću ulogu. I ovdje dijelovi teritorija oslobođenoga od osmanske vlasti dobivaju nov geopolitički značaj te se u zaleđu dalmatinskih gradova razvija novi vojnoupravni sustav. No, tek će padom Mletačke Republike 1797. političke ustanove istočnojadranskoga prostora biti pred prekretnicom razvoja, iako je kratkotrajna austrijska vladavina krajem 18. stoljeća tom području donijela tek privremena administrativna rješenja. Dok, dakle, 18. stoljeće za hrvatske zemlje pod austrijskom vlašću predstavlja prvenstveno razdoblje *promjena*, u Istri, Dalmaciji i u Dubrovačkoj Republici *kontinuitet* je u upravnome smislu osnovna karakteristika toga razdoblja. Važno je ipak pritom napomenuti da se, neovisno o promjenama u upravnoj strukturi, u svim hrvatskim zemljama u 18. stoljeću primjećuju slične smjernice djelovanja centralnih vlasti, koje prvenstveno uključuju tendenciju kontrole političkih institucija te svijest o važnosti njihova angažmana u postizanju općega boljitka.

Nosioci izvršne vlasti

Na čelu hijerarhije javne službe u Banskoj Hrvatskoj kao nositelj najvišeg političkog autoriteta u zemlji stajao je hrvatski ban (punim imenom *Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae banus*; u suvremenim spisima uglavnom *banus Croatiae*). Položaj banske službe u upravnoj povijesti Banske Hrvatske je dvojak. S jedne strane, hrvatski je ban bio najviši predstavnik vrhovne kraljevske vlasti u zemlji i nositelj kraljevih ovlasti u pitanjima političke, sudbene i vojne uprave te ga se stoga često običavalo titulirati nazivom *prorex* ili *vicere*x. S druge se strane bana, kao prvog među plemstvom kraljevine, smatralo temeljem pravnoga poretka u Kraljevini i zaštitnikom staleških prerogativa. Stoga će se u 18. stoljeću hrvatski plemići banu obraćati riječima *pater filiorum Patriae* ili *capo et protector nostro totiusque nobilitatis*.¹ Hrvatski je ban, dakle, u funkciji svoje službe utjelovljivao *regnum* – zajedničku vladavinu kralja i staleža na prostoru Banske Hrvatske. Upravne, vojne i sudbene ovlasti bana na prostoru jurisdikcije od Drave do Jadranskoga mora određene su običajnim pravima i povlasticama te nizom zaključaka Ugarsko-hrvatskoga sabora tijekom 17. i 18. stoljeća.² U vojnom je smislu za bansku službu bila vezana funkcija kapetana

¹ Usp. pismo Ivana Raucha banu Franji Nádasdyju u: Magyar Országos Levéltár, Budimpešta (MOL), P 507 (ob. Nádasdy), kut. 40., no. 617, fol. 59. te pismo Josipa Magdića i Jurja Jelačića banu Karlu Batthyányju u: Hrvatski državni arhiv (HDA) – 10 (Acta Banalia), kut. 27., 69 ex 1746.

² *Corpus Juris Hungarici seu Decretum generale inlyti regni Hungariae partiumque eidem annexarum*, t. I, Budaë 1822.: zakonski članci 1608:11 (ante cor.), 1609:27, 1609:38, 1618:31, 1630:25, 1635:32, 1649:8§3, 1681:62, 1687:22, 1715:114, 1723:87, 1729:20, 1741:47, 1790:24.

Portret grofa Franje Leopolda Nádasdyja (Magyar Nemzeti Múzeum, Budimpešta)

Grof Franjo Leopold Nádasdy Fogáras (Radkersburg, 1708. – Karlovac, 1783), hrvatski ban od 1756. do 1783. Tijekom njegova banovanja provedene su brojne reforme u Bansknoj Hrvatskoj – preustroj županijske uprave, osnutak i ukidanje Hrvatskoga kraljevskog vijeća te odvajanje izvršne od zakonodavne vlasti, reforme porezne uprave, reforme školstva, pravosuđa i javnoga zdravstva.

banski položaj birani su redovito pripadnici značajnih i bogatijih ugarsko-hrvatskih velikaških obitelji, pod uvjetom da imaju posjed na području Banske Hrvatske i da su se dokazali habsburškoj dinastiji vjernom vojnom i civilnom službom. Tako su tijekom 18. stoljeća bansku službu obnašali Adam Batthyány, Ivan Pálffy, Ivan Drašković, Josip Esterházy, Karlo Batthyány, Franjo Nádasdy, Franjo Esterházy, Ferenc Balassa i Ivan Erdődy. Prilikom instalacije ban je polagao zakletvu vladaru, od kojega je primao i plaću i kojem je bio odgovoran u pitanjima unutarnje uprave, no ujedno se zaklinjao i staležima da će poštivati prava Kraljevine i tradicionalni pravni poređak. Važno je napomenuti: iako su banu prilikom izbora delegirana kraljevska prava u Bansknoj Hrvatskoj, banski autoritet kao nositelj kraljevih ovlasti nije pretpostavljao i suverenost bana u političkome odlučivanju. Ban je upravljao zemljom isključivo u suradnji sa staležima i redovima okupljenima na Hrvatskome saboru i staleži nisu blagonaklono primali pokušaje banova da izmijene donesene zaključke sabora.³ S druge strane, u odnosu prema kraljevskoj vlasti banska je djelatnost sve do sredine 18. stoljeća uživala visok stupanj autonomije.

³ Tako, na primjer, Baltazar Adam Krčelić svjedoči o dva takva pokušaja na koje su staleži reagirali otporom ističući da »banu nije slobodno mijenjati javne odredbe i zaključke kraljevine« ili da »ban nije apsolutni monarh i da ne diktira zakone, nego da se zajedno sa staležima mora brinuti za dobro domovine«. Usp.: Baltazar Adam Krčelić, *Annae ili historija 1748-1767.*, preveo Vladimir Gortan, Zagreb 1952., 32, 67.

Kraljevine, koju je Hrvatski sabor, uz potvrdu vladara, redovito tijekom 18. stoljeća dodjeljivao banu prilikom inauguracije. Obnašanjem funkcije kaptana Kraljevine ban je pridržavao vrhovno vojno zapovjedništvo koje se u 18. stoljeću protezalo na civilno područje Hrvatske i Slavonije te na Banskju krajinu. Ban je stajao i na čelu sudbene uprave Banske Hrvatske noseći položaj redovitoga suca Kraljevine (*judex regni ordinarius*), po kojem je bio izjednačen s palatinom, sucem kraljevske kurije i personalom u Ugarskoj. U okviru svojih sudbenih ovlasti ban je predsjedao Banskim stolom kao vrhovnim sudištem za područje Banske Hrvatske. U političkoj upravi Kraljevine ban je predsjedao Hrvatskim saborom te držao izvršnu vlast, koja je obuhvaćala organizaciju izvršavanja vladarskih odredbi, ali i zaključaka Hrvatskoga sabora u svezi porezne uprave, gospodarstva, zdravstvene zaštite, pravosuđa i drugog. U isto je vrijeme hrvatski ban bio jedan od vodećih dužnosnika Zemalja Krune svetog Stjepana, jer se smatrao trećim po hijerarhiji baruna Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva (iza palatina i suca kraljevske kurije) te je time zauzimao značajnu ulogu na Ugarsko-hrvatskom saboru.

Hrvatski su staleži aktivno sudjelovali u izboru banova, pridržavajući pravo predlaganja kandidata za taj položaj. Pri izboru novoga bana Hrvatski je sabor vladaru redovito, sve do 1756., predstavljao svoje kandidate, između kojih se birao novi ban. Na

U razdoblju kad je mjesto bana bilo ispražnjeno ili kad je ban dulje vremena bio odsutan (uglavnom zbog ratnih potreba) za njegova se zamjenika običavalo postavljati banskoga namjesnika (*locumtenens bani*). Dok su u 16. i 17. stoljeću banske namjesnike birali banovi ili hrvatski staleži, to pravo već u drugoj polovici 17. stoljeća u pravilu preuzima vladar. Banski je namjesnik uživao sve vojne, političke i sudbene ovlasti bana pa je time privremeno postajao i kraljev namjesnik u zemlji. Iako to nije bilo pravilo, u praksi se gotovo uvijek bansko namjesništvo davalo zagrebačkom biskupu zbog njegove znatne financijske i političke važnosti u Ugarskoj koja mu je osiguravala autoritet u unutarnjoj upravi.

Na najnižoj upravnoj razini, onoj županijskoj, kao predstavnici kraljevske vlasti javljaju se veliki župani (*supremi comites*). Kao i u slučaju banova u Bansknoj Hrvatskoj, služba velikih župana objedinjavala je predstavništvo kraljevske upravne, sudbene i izvršne vlasti na području županija te posredništvo između vladara i županijskog plemstva. Po ugarskome zakonu velike župane imenovao je isključivo vladar, bez sudjelovanja županijskoga plemstva, i oni su bili odgovorni kralju od kojega su primali i uputu za svoju službu. U pravilu su uvijek birani iz velikaške kuće i morali su imati posjed na području županije. Veliki župan stajao je na čelu županijske uprave kao vrhovni upravitelj županijskih poslova i voditelj županijskoga magistrata. Imao je odlučujući utjecaj na izbor županijskih službenika jer je predlagao kandidate između kojih je plemstvo na županijskoj skupštini vršilo konačan izbor. Veliki je župan bio dužan boraviti u županiji, redovno održavati županijske skupštine i u upravnim se poslovima oslanjati na izabrani županijski magistrat.

No, u praksi su habsburški vladari službe velikih župana vrlo često davali kao nagradu članovima značajnih velikaških obitelji koje su svojom vojnom službom ili financijskom potporom zadužile vladarsku kuću. Imenovanja za velike župane nekoliko županija ili imenovanja visokih dužnosnika dvorskih institucija bila je uobičajena praksa, u kojim slučajevima veliki župani nisu stolovali u županijama, a upravu su prepuštali županijskom magistratu, pa je njihova vlast u županijama bila manje efektivna nego realna vlast na županijskoj razini koju je biralo lokalno plemstvo. S druge strane, ustalila se i praksa davanja županija u nasljedno pravo bogatim obiteljima koji su imali velike posjede u toj županiji ili u pravo pripojeno pojedinim častima, prvenstveno biskupskim i nadbiskupskim.

Vojne ovlasti bana, s obzirom na kontinuiranu opasnost na granici s Osmanskim Carstvom, znatno su ograničene već prethodnih stoljeća, kad je banu oduzeto zapovjedništvo nad većim dijelom krajiških vojnih postrojbi. Sredinom 18. stoljeća, kada su žarišta vanjskopolitičkih sukoba ustaljena na zapadnim granicama Monarhije, vojne su vlasti pristupile preustroju Vojne krajine, a time i Banske krajine. Godine 1750. izdana je Banska diploma, kojom je Dvorsko ratno vijeće preuzelo veću kontrolu nad zapovjedništvom i upravom Banske krajine te nad imenovanjem viših časnika, koje je dotada bilo u banovoj nadležnosti. Godine 1768. izdana je i nova uputa za vojne poslove bana, kojom je ban u svojim odlukama vojne prirode čvršće vezan uz odluke vojnih vlasti u Beču.⁴ U pravosudnim ovlastima ban je tijekom cijeloga 18. stoljeća zadržao vrhovnu sudsku vlast u zemlji, no uređenjem pravosudne uprave u Monarhiji i reformom ugarsko-hrvatskoga sudstva dvadesetih godina 18.

⁴ Bansku diplomu vidi u: Ivan Kukuljević Sakcinski, *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I, Zagreb 1862., 431. i dalje. Za uputu 1768. vidi: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1767, 68-jun-148/3 i MOL, Ugarska dvorska kancelarija, A1, 210 ex 1768.

Portret Ivana Raucha
(Stephan Dorffmeister, 1779.,
Hrvatski povijesni muzej,
Zagreb)

Ivan Rauch (umro 1762), istaknuti javni službenik Banske Hrvatske. Od 1743. obnašao je dužnost podbana, koja je bila spojena s čašću velikoga župana Zagrebačke i Križevačke županije. S njegovim odstupom 1756. te se službe odvajaju, a kralj preuzima pravo izbora velikih župana navedenih županija.

stoljeća ta je vlast znatno ograničena i stavljena pod kontrolu viših sudišta. Godine 1725. kraljevskom je uputom Karla VI. reguliran rad Banskoga stola, sud je podređen Kraljevskome sudu, a potom i Stolu sedmorice u Ugarskoj. Ujedno je osnovan i Sudbeni stol kao drugo sudište u Banskoj Hrvatskoj kojemu je, doduše, Banski stol bio prizivni sud, no ban u njegovu radu nije imao utjecaja.⁵ Time je banovo sudište postalo dio pravosudne mreže Zemalja Krune svetog Stjepana, a samim time i podložno regulacijama i kontroli vladara kao vrhovnoga suca.

Znatne promjene u upravnim ovlastima banska će služba doživjeti u drugoj polovici 18. stoljeća, kad ban kao kraljevski namjesnik postaje ključna osoba u implementaciji dvorske politike u Banskoj Hrvatskoj. Fiskalni i gospodarski interesi Bečkoga dvora postavili su sredinom pedesetih godina 18. stoljeća imperativ provođenja kraljevskih odredbi na području Banske Hrvatske, pri čemu dvorske institucije nisu uspjevale naći partnera u hrvatskome plemstvu. Odgovornost za provedbu odredbi tada je u potpunosti postavljena na hrvatskoga bana. Zbog nemogućnosti posredovanja između kraljevskih zahtjeva i stavova hrvatskih staleža ban Karlo Batthyány morao je dati ostavku 1756., a za novoga je bana tada postavljen Franjo Nádasdy, kojemu je dana i opsežna uputa za njegovu djelatnost. Već je prvom rečenicom te upute banska služba definirana kao primarno izvršna funkcija kraljevske vrhovne vlasti: »Banski autoritet, postavljen prema zemaljskim zakonima, nije neograničen, niti se imalo može takvim smatrati ili tome težiti, jer je ban vezan uz kraljevske odredbe i dužan ih je točno poštivati.«⁶ Istih je godina ojačan i autoritet velikih župana u županijskoj upravi. Nakon što je inkorporacijom slavonskih županija 1745. tamošnja županijska uprava uređena prema modelu definiranom na Ugarsko-hrvatskom saboru 1723., a vladar u potpunosti preuzeo imenovanje velikih župana i obavezao ih na stolovanje u županiji i brigu o županijskoj upravi, od 1756. godine isto je provedeno

Palača Drašković u Varaždinu, Trg kralja Tomislava 2

Palača se od 1616. nalazi u posjedu velikaške obitelji Drašković. Od 1756. godine palača je sjedište hrvatskoga bana Franje Nádasdyja i najčešće mjesto zasjedanja Hrvatskoga sabora. Sjedište je i Hrvatskoga kraljevskog vijeća od 1767. do 1776., kad je zbog posljedica požara Vijeće preseljeno u Zagreb. Iznad ulaznog kamenog portala ističe se lijepo uklesan kameni grb obitelji Drašković.

⁵ Uputu za Banski stol vidi u: HDA-386 (Tabula Banalis), 2 ex 1727.

⁶ *Puncta, welche der allergnädigste benennende Croatiae Banus sowohl gleich bey Antritt seines Amts, als auch hinkünftig beobachten hätte*, MOL, Ugarska dvorska kancelarija, A1, 209 ex 1756.

i u hrvatskim županijama. Služba velikoga župana Zagrebačke i Križevačke županije odvojena je od službe podbana, a carica Marija Terezija imenovala je nove velike župane.⁷ Godine 1768. donesena je i regulativa za sve velike župane ugarskih zemalja, kojima se djelatnost župana čvršće vezala uz kraljevski autoritet. Tom se uputom od velikih župana tražio stalan boravak u županiji, redoviti izvještaji zemaljskim vladama, nadziranje svih političkih, gospodarskih, fiskalnih, školskih i vjerskih poslova u županijama te redovito održavanje županijskih sjednica, sudova i restauracija magistrata.⁸

Kraljevska izvršna vlast u Banskoj Hrvatskoj najznačajnije će biti promijenjena 1767. osnutkom Hrvatskog kraljevskog vijeća ili Kraljevskog vijeća za Kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju (*Consilium Regium Croaticum; Consilium Regium in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*). Hrvatsko kraljevsko vijeće s pravom se može nazvati prvom hrvatskom modernom vladom, a njegovim je osnutkom učinjen presedan u tadašnjoj upravnoj praksi Banske Hrvatske jer predstavništvo kraljevske upravne i izvršne vlasti na razini cijele zemlje dobiva stalan kolegijalni oblik i preuzima sve upravne ovlasti koje je ban dotad dijelio s Hrvatskim saborom. Predsjednikom Vijeća postao je ban *ex officio*, a osim njega u Vijeću su djelovala petorica savjetnika (jedan iz redova prelata, jedan iz redova velikaša i trojica iz redova plemstva). Vijeće je imalo i vlastitu kancelariju i registraturu sa stalno namještenim kancelarijskim osobljem. Vijeće je s radom započelo svečanom instalacijom 20. kolovoza 1767., a stolovalo je u Varaždinu do požara 1776., kad je preseljeno u Zagreb. Djelokrug i način poslovanja Vijeća određeni su uputom koju je pripremila Ugarska dvorska kancelarija po uzoru na uputu za Namjenskičko vijeće.⁹ Prema uputi, Hrvatsko kraljevsko vijeće preuzelo je vrhovnu upravu nad svim političkim, gospodarskim i vojno-gospodarskim poslovima u zemlji. Rad Vijeća bio je organiziran po pojedinim povjerenstvima koja su osiguravala specijalizaciju poslova – bila su to povjerenstva za pobožne zaklade, za zdravstvo, gospodarsko-trgovačko povjerenstvo, računovodstveno povjerenstvo i civilno povjerenstvo za pitanja vojnoga poreza, urbarsko povjerenstvo te povjerenstvo za školska pitanja.

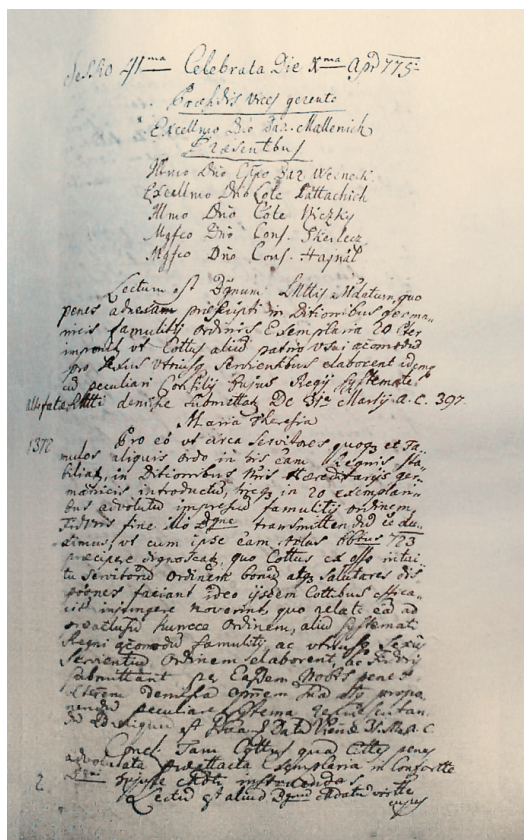
Naslovnica objavljenog govora prilikom instalacije Hrvatskog kraljevskog vijeća 20. kolovoza 1767.

Vijeće je u ime kraljevske vlasti u rad uveo Ferenc Xaver Koller, ujedno i predlažac njegova osnutka.

⁷ Za imenovanje župana vidi: MOL, Ugarska dvorska kancelarija, 289 ex 1756.

⁸ MOL, Ugarska dvorska kancelarija, A1, 392 ex 1768.

⁹ *Instructio pro Nostro in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae institutu Consilio Regio*, u: HDA-12 (Acta Consilii Regii Croatici), kut. 1., A1/1767. Originalni tekst upute objavio je Zlatko Herkov, Kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, *Odvjetnik*, god. XVIII, br. 8, Zagreb 1968., 216-230. Prijevod te upute koji je 1861. izradio Jakov Užarević objavio je Miljenko Pandžić, Naputak za Hrvatsko kraljevsko vijeće iz 1767. g. i nadopuna naputka iz 1770. god., *Arhivski vjesnik*, sv. 19/20, Zagreb 1976./1977., 185-205.

Stranica zapisnika sa sjednica Hrvatskog kraljevskog vijeća (Hrvatski državni arhiv, Zagreb)

Savjetnici Vijeća nekoliko su puta tjedno održavali sjednice na kojima se raspravljalo o kraljevskim mandatima, pismima nižih instanci te o svim pitanjima uprave. Svi su savjetnici bili dužni prisustvovati tim sjednicama, a o svojem radu redovno su slali mjesečna izvješća Bečkome dvoru.

vlasti u Pazinskoj knežiji nalazimo kapetana (*Hauptmann*) sa sjedištem u Pazinu, koji se uglavnom birao iz redova plemićkih obitelji s trčansko-furlanskog i riječko-istarskog područja, te njegova zamjenika (*luogotenente*) kao pripadnika lokalnoga plemstva. Kao predstavnicima središnje političke vlasti kapetanu i njegovu zamjeniku pripadala je cjelokupna politička, vojna i sudbena vlast na području njihove jurisdikcije.

* * *

Najviši dužnosnik pokrajinske vlasti u mletačkim prekojadranskim stečevinama bio je generalni providur (*provveditore generale*) – posrednik između središnjih političkih vlasti u Mlecima i pojedinih komunalnih vlasti te upravitelj državnih dobara i prihoda. Generalni je providur stolovao u Zadru i ubrajao se među visoke mletačke državne dužnosnike. Na dužnost ga je birao mletački Senat, a redovito se birao između članova Senata te najiskusnijih mletačkih patricija s iskustvom obavljanja upravnih i sudskih poslova na području Mletačke Republike ili sa značajnom vojnom karijerom – u 18. stoljeću generalni je providur gotovo uvijek bivši pomorski časnik. Kao i u slučaju bana u Banskoj Hrvatskoj, u službi generalnoga providura

¹⁰ Za stavove suvremenika i suvremenih institucija vidi: B. A. Krčelić, *Annae*, 533-534; »Uspomene Adama grofa Oršića Slavetičkog od godine 1725. do godine 1814«, u: Adam Oršić Slavetički, *Rod Oršića*, Zagreb 1943., 65.; Vladimir Bayer, Stav grada Zagreba prema osnivanju Kraljevskog vijeća u Kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji 1767. godine, *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 2, Zagreb 1960., 144-145.

Providurova palača u Zadru

Uz Kneževu palaču, u Zadru je u 17. stoljeću podignuta i prostrana Providurova palača s krilima i dvorištima. Palača je bila sjedište generalnog providura i svojom je raskoši reprezentirala mletačku vladavinu u Dalmaciji.

bila je koncentrirana sva vlast te ga se u tom pogledu također smatralo potkraljem koji uživa stanovitu autonomiju donošenja političkih odluka na području svoje jurisdikcije. No, s obzirom da je za svoje postupke bio odgovoran izravno i isključivo mletačkom Senatu, u isto je vrijeme nad njim u potpunosti uspostavljena kontrola mletačke vlade. Kontrolu njegova rada mletačkoj je vladi osiguravala obaveza podnošenja redovitih pismenih izvješća te ograničen mandat na tri godine, a od kraja 17. stoljeća primjećuje se i česta praksa odašiljanja nadzornika radi nadgledanja rada generalnoga providura.

Tijekom svojega mandata generalni je providur raspolagao pokrajinskim upravnim aparatom – generalnim providurstvom. Sekstenzijom zadataka javne uprave tijekom 18. stoljeća taj je upravni aparat postao vrlo razgranat: tada je providurstvo organizirano po odjelnim službama koje su uključivale tajništvo (*segreteria*), računovodstvo (*raggioneria*) te brojne službe za administraciju, sudstvo, vojsku, crkvu i financije. U vojnim pitanjima generalni je providur zapovijedao svim kopnenim snagama pokrajine te odredom mornarice. Tijekom dugotrajnih ratova stajao je na čelu vojnih operacija koje se vode na području njihove jurisdikcije, a u zadarskoj su se luci za njega uvijek u pripravnosti nalazile dvije galije i nekoliko naoružanih lađa. U sudbenim pitanjima generalni providur od početka 17. stoljeća predstavlja i drugostupanjski sud za većinu dalmatinskih gradova. Za sve prizivne sudske sporove providur je pri generalnom providurstvu imao zasebnu sudbenu kancelariju (*tribunal di Giustizia; tribunale generalizio*). No, taj sud nije predstavljao jedinu apelacionu instancu, budući da su se apelacije na neke važnije parnice rješavale izravno na višim sudbenim instancama u nadležnosti Vijeća desetorice i Vijeća četrdesetorice u Mlecima. U pitanjima političke uprave generalni je providur bio nadređen svim komunalnim upravama u pokrajini, te je po principu oportuniteta mogao poništiti svaku odluku komunalnih vijeća. Kao posrednik između mletačke vlade i komunalnih vlasti generalni je

providur koordinirao rad pojedinih predstavnika države u raznim komunama te im redovito prosljeđivao sve upute iz središnjice. Njegovu najznačajniju dužnost ipak predstavlja financijsko upravljanje: generalnom su providuru pripadale široke ovlasti u nadzoru nad državnim prihodima, ubiranjem poreza te nad policijskom službom.

Važno je napomenuti da tijekom 18. stoljeća autoritet generalnih providura znatno raste u odnosu na komunalne uprave. U tom razdoblju oni uspijevaju podvrgnuti sve upravitelje pojedinih komuna pod svoju vlast i postaviti se kao posrednička vlast između knezova i mletačke vlade, te se nailazi na sve manje predmeta koje pojedine komune uspijevaju riješiti izravno s mletačkom vladom. Najvišu kontrolu vlasti generalni je providur uspio uspostaviti nad knezom i kapetanom u Zadru, gdje je, suprotno statutu grada, redovito uzimao pravo sazivanja Velikoga vijeća te je prisustvovao njegovim sjednicama.

U Kotoru, sjedištu Boke kotorske, mletačku je vlast tijekom 18. stoljeća predstavljao izvanredni providur (*provveditore straordinario*). Iako je Boka bila zemljopisno odvojena od ostaloga mletačkoga posjeda na istočnom Jadranu, izvanredni je providur bio izravno podređen i odgovoran generalnom providuru u Zadru.

Kao eksponente središnje političke vlasti na područjima gradskih komuna tijekom ranoga novog vijeka nalazimo i komunalne knezove (*comes, conte, rector, podestà*) – gradske načelnike i najviše predstavnike komune. Iako su gradske komune nakon dolaska mletačke vlasti u određenoj mjeri uspjele očuvati upravnu autonomiju, gradska vijeća već u ranoj fazi mletačke vladavine prestaju samostalno birati komunalnoga kneza, a to pravo preuzima mletačka središnjica, koja za gradskoga načelnika u pojedinu komunu šalje po jednoga čovjeka iz redova svojih patricija. Knezove je, kao i generalnoga providura, birao mletački Senat uglavnom na mandat od dvije godine, tek ponegdje na 16, 20 ili 32 mjeseca. Knez je kao predstavnik mletačke vlade upravljao gradskom općinom, imao nadzor nad općim interesima komune, te je bio organ izvršne vlasti mletačkoga Senata sa zadatkom brige o zakonskom provođenju pozitivnih propisa. Sazivao je gradska vijeća i predsjedao im, predlagao nacрте odluka, potvrđivao pojedine zaključke gradskih vijeća, kontrolirao rad svih gradskih službenika koji su mu prilikom nastupa na dužnost polagali zakletvu, nadzirao je red i mir, zapovijedao vojnom posadom i upravljao obranom grada te predsjedao Malome vijeću (Kuriji) u njegovoj upravnoj i pravosudnoj funkciji. Knez je u komuni vršio i značajnu sudbenu dužnost, jer je bio prvostupanjski sud za građanske i krivične sporove, u kojima je donosio presude uz savjetodavni glas sudaca iz redova domaćega plemstva te se brinuo za provođenje pravomoćne presude. Pri kneževnoj kancelariji postojala je i zasebna sudbena institucija (*tribunale pretoreo*), gdje su odvojeno vođene krivične i građanske parnice. Važno je pritom napomenuti da u svojoj djelatnosti knez nije ovisio od gradskih vijeća, već je bio odgovoran isključivo vladi Mletačke Republike. Knez je ujedno predstavljao svoju komunu i prema drugim komunama i prema mletačkoj vlasti.

U Mlečanima najvažnijem, glavnom gradu Dalmacije, Zadru, upravna i vojna vlast bila je podijeljena između kneza i kapetana (*comes et capitaneus*). Knez je sazivao sjednice Velikoga vijeća i drugih gradskih vijeća, sa četvoricom sudaca je konstituirao Malo vijeće, sudio je u krivičnim i građanskim parnicama, donosio odredbe o glasovanju, odobravao odlazak poklisara u Mletke, nadzirao sve gradske javne službenike, trgovinu, izdavao putovnice, davao poreze u zakup i vodio brigu o utezima, cijenama, gradskim skladištima i slično. S druge strane, kapetan je bio zapovjednik

Gradska vijećnica u Puli

Gradska vijećnica (palača) u Puli, podignuta na sjevernoj strani Foruma, bila je tijekom mletačke vladavine u Istri sjedište kneza. Pročelje zgrade obnovljeno je u 16. i 17. stoljeću te tijekom tih pregradnji zdanje dobiva renesansne i barokne elemente. Sa stražnje strane i danas su vidljivi ostaci Dijaninog hrama, ugrađenog u zdanje palače. Sliku je 1842. načinio njemački slikar August Tischbein.

oružanih snaga, nad kojima je imao i sudbenu vlast te je čuvao ključeve gradskih vrata. Tijekom 18. stoljeća, sa širenjem teritorija u zaleđu grada, djelokrug kneza i kapetana podijeljen je prema teritorijalnom principu: u nadležnost kneza tada su ulazile stare stečevine, a u nadležnost kapetana nove. Neki su knezovi i kapetani imali svoje zamjenike, a za pomagača u poslovima financijske prirode mletački im je Senat redovito dodjeljivao po jednoga kamerlenga ili kaštelana.

Početak 18. stoljeća zbog novostečenog se područja kontinentalnoga zaleđa javila potreba za organizacijom uprave toga teritorija, koja je poprimila prvenstveno vojni karakter. Na kontinentalna su područja prvo generalni providuri, a potom i mletački Senat na osnovu javnoga natječaja postavljali providure sa sjedištima u istaknutim tvrđavama u unutrašnjosti pokrajine (Knin, Sinj, Imotski, Klis). Ti su providuri na svojem području uživali političku, vojnu i sudbenu vlast kao i ostali komunalni knezovi, s tom razlikom da je prostor njihove jurisdikcije zahtijevao i kompleksniju organizaciju vlasti, pa su političku vlast vršili samo u sjedištu, a na ostalom su području vlast provodili preko svojih službenika te seoskih starješina – harambaša ili kapetana sela. Ti su se providuri ponekad nazivali i kapetanima krajine i po tome su se razlikovali od ostalih kapetana. U Novigradu je stolovao providur koji je gotovo do kraja mletačke uprave upravljao okolnim područjem i Podgorjem (*Morlacchia*), a neretvanskim su krajem upravljali soprintendenti.

I u Mletačkoj je Istri svaka gradska komuna imala vlastitu upravu s mletačkim načelnikom (podestatom) na čelu, kojem je mandat uglavnom trajao 16 mjeseci i obnašao je izvršnu vlast u urbanoj sredini i okolnom seoskom području. Načelnik Kopra isticao se nad načelnicima ostalih gradova u Mletačkoj Istri prvenstveno po svojoj vojnoj i pravosudnoj funkciji. U vojnom smislu, on je bio zapovjednik cjelokupne vojne sile istarskih gradova, a sudbeno je uz kapetana i dva suca vijećnika (*consiglieri*) vodio prizivni sud sa sjedištem u Kopru. U Kopru je ujedno bilo i sjedište pokrajinskog

komornika koji se skrbio za gradsku riznicu. Podestat je kao namjesnik mletačke vlade upravljao gradom, te je držao cjelokupnu civilnu, sudbenu i vojnu vlast. Kao i knezovi dalmatinskih komuna, predsjedavao je gradskim vijećima i u suradnji s gradskim sucima sudio u građanskim i kaznenim sporovima. Podestat je sa sucima konstituirao i glavno upravljačko i administrativno tijelo komune (*reggimento*). U vojnom je pogledu u Istri formiran pokrajinski kapetanat, kojem su bili podređeni svi podestati istarskih gradova. U kapetanovoj su nadležnosti bile dužnosti uvježbavanja vojnih postrojbi (osim koparskih) te inspekcija pokrajine.

* * *

Prva austrijska uprava u Istri, Dalmaciji i Boki, uvedena nakon ukidanja Mletačke Republike 1797., u administrativno-organizacijskom smislu nije znatnije intervenirala u gradsku komunalnu upravu. Na čelo austrijske uprave Dalmacijom postavljen je civilni guverner koji je kao namjesnik habsburškoga vladara od mletačkoga generalnoga providura preuzeo sve političke, upravne i sudbene poslove. Kancelariju generalnoga providura pritom je zamijenio austrijski model zemaljske vlade s nekoliko savjetnika. U pojedinim su kotarevima, koji su obuhvaćali područja gradskih komuna, umjesto dotadašnjih knezova postavljeni suci upravitelji (*giudice dirigente*). Oni su stajali na čelu »mjesnih vlasti« (*superiorità locali*) te su s jednim ili dvojicom prisjednika (*assessori*) i kancelara preuzeli sve dužnosti dotadašnjih knezova i njihovih kancelarija. Gradske su komune pritom zadržale sve dotadašnje autonomne funkcije i gradska vijeća. Na nekadašnjem području Mletačke Istre nova je austrijska vlast postupila slično. Zatečeni ustroj u istarskim gradovima nije izmijenjen, jedino su ovlasti nekadašnjih mletačkih podestata prenesene u posebne gradske organe uprave. Po preuzimanju Kopra 1797. austrijska je vlast u gradu osnovala privremenu carsko-kraljevsku vladu za područje nekadašnje Mletačke Istre na čelu s predsjednikom drugostupanjskoga prizivnog suda. U razdoblju prve austrijske uprave Istra administrativno nije ujedinjena, a područje nekadašnje Mletačke Istre nazivalo se *Istria austro-veneta*.

U Dubrovačkoj Republici na čelu javne uprave nalazio se dubrovački knez ili rektor kao predstavnik vrhovne vlasti Republike i njezina suvereniteta. Dubrovačkoga kneza biralo je Veliko vijeće apsolutnom većinom glasova između članova Senata i njegov je mandat tijekom 18. stoljeća trajao mjesec dana, uz zabranu reizbora na tu funkciju naredne dvije godine. Praksom je uvedeno da ga zamjenjuje najstariji član Maloga vijeća. Dubrovački je knez kao *primus inter pares* predsjedavao Velikom vijeću i Senatu te upravljao radom gradskih vijeća i predlagao predmete rasprave, no u vijećima je odlučivao isključivo kao njihov član. Kao predsjedavajućem najvažnijih organa vlasti Republike izražavala mu se pripadajuća počast, no nije imao autonomiju političke odluke: u svojoj je djelatnosti odgovarao gradskim vijećima i bio je podložan sankcijama. I sudbena vlast dubrovačkoga kneza bila je znatno ograničena, jer su u sudbenim pitanjima u Dubrovačkoj Republici bile nadležne zasebno konstituirane pravosudne institucije. Knez je čuvao državne pečate, najvažnije državne isprave te ključeve gradskih vrata. U kapetanijama i knežijama kao jedinicama lokalne uprave Dubrovačke Republike Veliko je vijeće iz redova dubrovačke vlastele biralo knezove, kapetane ili potknezove te kaštelane utvrda, koji su svoju službu obavljali u jednogodišnjem mandatu.

Knežev dvor u Dubrovniku

Knežev dvor u Dubrovniku bio je sjedište najviših državnih političkih ustanova. U njemu se nalazio ured i stan kneza, dvorane Velikog i Malog vijeća, državne kancelarije, sudnica, zatvor i oružarnica. Zdanje je (osobito u unutrašnjosti) doživjelo teško oštećenje u potresu 1667. te je obnovljano više od tri desetljeća. Izvornu je funkciju Knežev dvor zadržao sve do ukinuća Dubrovačke Republike 1808.

Predstavnička tijela vlasti

U Banskoj je Hrvatskoj najviše zakonodavno i (do 1767) upravno tijelo bio Hrvatski sabor (*Congregatio generalis Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*), koji je predstavljao vrhovno staleško reprezentativno tijelo te okupljao staleže i redove Kraljevstva (*Status et Ordines*). Staleže su činili predstavnici prelata, višeg i nižeg plemstva te građana, među kojima je vladar bio samo *primus inter pares* te su i temeljem svojih potvrđenih prava i privilegija (*jura et libertates*) surađivali s vladarom pri donošenju zakona i u političkoj upravi zemlje. Time su staleži Banske Hrvatske u vladavini s vladarom predstavljali zaseban *regnum*, a njihova su prava na razini Kraljevstva bila utjelovljena u instituciji Sabora. U zakonodavnim je pitanjima Hrvatski sabor imao pravo donošenja zakonskih propisa (*statuta*) za područje svoje jurisdikcije, čiju je valjanost prema zaključku 120 Ugarsko-hrvatskog sabora iz 1715. morao sankcionirati vladar. Nadalje, Hrvatski je sabor sudjelovao pri suradnji vladara i staleža Krune svetog Stjepana u zakonodavnim pitanjima predlaganjem zakonskih propisa Ugarsko-hrvatskome saboru. Važne dužnosti Hrvatskoga sabora obuhvaćale su pravo izbora novoga vladara, pravo predlaganja kandidata za bansku službu, kao i pravo proglašavanja insurekcije u slučaju ratne opasnosti. Tijekom održavanja Ugarsko-hrvatskog sabora Hrvatski je sabor redovito odašiljao nuncije u Gornji i Donji dom, koji su bili dužni zastupati interese staleža i redova i djelovati prema njihovoj uputi. U upravnim je pitanjima djelatnost Hrvatskoga sabora bila vrlo raznovrsna i zavisila je o trenutnim potrebama Kraljevine. Osim prava predlaganja kandidata za bansku službu, Sabor je samostalno birao sve kraljevinske službenike – podbana, protonotara, blagajnika, vojnoga povjerenika, bilježnika Kraljevinskih konferencija te, do 1759., i sve županijske službenike Zagrebačke i Križevačke župa-

Ceremonijalni mač
dubrovačkoga kneza,
dar ugarsko-hrvatskoga
kralja Matije Korvina
(Kunsthistorisches Museum, Beč)

nije, koji su u svojoj djelatnosti bili odgovorni staležima i redovima. Sabor je nadalje određivao delegate u pojedinim poslovima utvrđivanja granice, odnosima s vlastima u Vojnoj krajini i susjednim pokrajinama, brinuo se za sanitarne prilike, održavanje i uređenje prometnica, čuvanje najvažnijih dokumenata Kraljevstva, održavanje arhiva i registratura, te je rješavao razne sporove vezane uz plemićke nekretnine. U suradnji s banom brinuo se o upravi Banske krajine, a do preustroja županija i o upravi Zagrebačke i Križevačke županije. No, najvažniju djelatnost Sabora predstavljala je porezna uprava Kraljevine: staleži i redovi svake su godine donosili godišnji proračun Kraljevstva, provodili reparticiju poreza po županijama i gradovima te odobravali sve izdatke. Ovdje je bitno napomenuti da se porezna uprava Sabora odnosila samo na područje hrvatskih županija (slavonske su županije prilikom inkorporacije u fiskalnim pitanjima podvrgnute Ugarskom namjesničkom vijeću). U svim je poslovima Hrvatski sabor kao staleško reprezentativno tijelo komunicirao s vladarom posredstvom Ugarske dvorske kancelarije te s ostalim institucijama vlasti – Dvorskom komorom, Dvorskim ratnim vijećem, Unutarnjoaustrijskom vladom i drugima.

Hrvatski je sabor sazivao ban kad su to iziskivale zemaljske potrebe ili je sazivan na nalog vladara banu, osobito zbog potreba insurekcije te vojne i financijske pomoći u ratnim prilikama. Do druge polovice 18. stoljeća Sabor se uglavnom sazivao dva do četiri puta godišnje. Predsjedao mu je ban ili, u banovoj odsutnosti, banski namjesnik, a pravo sudjelovanja na Saboru imali su svi kraljevinski službenici (uključujući i prisjednike Banskog i Sudbenog stola te velike župane), velikaši i prelati ili njihovi zastupnici, kanonici Zagrebačkog i Čazmanskog kaptola, predstavnici pavlina i isusovačkoga reda te dvojica zastupnika iz svake županije i slobodnoga kraljevskoga grada.

Tijekom 18. stoljeća upravne će ovlasti Hrvatskoga sabora biti izmijenjene. Sredinom stoljeća znatno je ograničena autonomija Sabora u poreznim pitanjima. Godine 1750. Bečki dvor izdavanjem Banske diplome obavezao je hrvatske staleže na plaćanje određenoga iznosa kontribucije (40.000 forinti) u svrhu održavanja Banske krajine te upravu Banske krajine, vezao isključivo za središnje dvorske vlasti. S obzirom da je kontribucija bila isključivo kraljevski porez, time je hrvatskim staležima ograničeno njihovo dotadašnje pravo raspolaganja porezom isključivo na prihode za civilne potrebe kraljevske uprave. Preustrojem hrvatskih županija 1759. osamostaljena je županijska uprava, pa od te godine Hrvatski sabor više nije imao utjecaja u upravi Zagrebačke i Križevačke županije te u izboru službenika tih županija. Tih se godina primjećuje i sve rjeđe oslanjanje habsburškoga vladara na Hrvatski sabor i suradnju hrvatskih staleža u upravnim pitanjima, a ta će tendencija osobito biti potvrđena osnutkom Hrvatskoga kraljevskoga vijeća 1767., u organizaciji i djelovanju kojega hrvatski staleži nisu imali utjecaja.¹¹ Po svojem je osnutku Hrvatsko kraljevsko vijeće preuzelo sve upravne ovlasti od Hrvatskoga sabora, kao i cjelokupni autoritet političke uprave. Otada sve kraljevske službe te uprave županija i slobodnih kraljevskih gradova odgovaraju isključivo Hrvatskom kraljevskom vijeću, koje preuzima kontrolu i nad pravosudnim postupkom u Banskoj Hrvatskoj i nad blagajnom Kraljevine. S poreznom reformom 1770. Vijeće od Hrvatskoga sabora preuzima i kompletnu poreznu upravu te pravo reparticije poreza i odlučivanja o rashodima. Osnutkom Vijeća Hrvatski se sabor više ne saziva na inicijativu bana,

¹¹ Usporedi protest Hrvatskoga sabora protiv osnutka Hrvatskoga kraljevskoga vijeća u: HDA-1, kut. 49., 43 ex 1767. i MOL, Ugarska dvorska kancelarija, A1, 302 ex 1767.

nego isključivo odredbom vladara. Malobrojni saborski sazivi i kratkoća zasjedanja ukazuju na to da su sabori nakon te godine sazivani isključivo zbog rješavanja poslova u kojima se nije moglo zaobići staleže, te je Hrvatski sabor do 1790. sazvan samo u nekoliko navrata. No, i nakon osnutka Hrvatskoga kraljevskoga vijeća te porezne reforme 1770. Hrvatski je sabor pridržao vrlo važnu zakonodavnu funkciju te pravo određivanja najvišega iznosa godišnje kontribucije, što je bilo jedno od osnovnih prerogativa većine staleških reprezentativnih tijela Europe i osiguravalo balans između apsolutističkih težnji i staleškoga partikularizma. U tom je pitanju Hrvatski sabor na prostoru Banske Hrvatske imao jednaku snagu kao što je Ugarsko-hrvatski sabor imao za prostor Zemalja Krune svetog Stjepana. No, ukidanje Hrvatskoga kraljevskog vijeća 1779. i prijenos njegovih ovlasti na Ugarsko namjesničko vijeće, a time i gubitak upravne samostalnosti Banske Hrvatske, naveo je hrvatske staleže da na Ugarsko-hrvatskome saboru 1790. odluku o visini kontribucije prepuste istome saboru. Temeljem tog ovlaštenja Ugarsko-hrvatski sabor donio je zaključak 1790:59, kojim je odlučeno da će se ubuduće i o kontribuciji Kraljevine Hrvatske i triju hrvatskih županija odlučivati na Ugarsko-hrvatskome saboru, ali odijeljeno od ugarske kontribucije, s tim da se ona više ne može oporezivati izvan zajedničkog sabora. Tim je zaključkom Hrvatski sabor izgubio vrlo važan aspekt pregovora s habsburškim vladarom, a pitanje određivanja kontribucije obilježit će hrvatsko-mađarske odnose sve do raspada Austro-Ugarske.

Vlastita su predstavnička tijela imale i niže jedinice uprave u Banskoj Hrvatskoj, koja su u kraljevinskoj upravi sudjelovala slanjem predstavnika u Hrvatski sabor, a to su slobodni kraljevski gradovi i županije. Slobodni kraljevski gradovi kao zajednice građana uživali su sve povlastice plemstva i smatrali su se kraljevskim posjedom, te je za njihovu upravu bila nadležna Ugarska dvorska komora, no u pravosudnim i fiskalnim pitanjima odgovarali su Hrvatskome saboru, odnosno, Hrvatskom kraljevskom vijeću od 1767. U Banskoj je Hrvatskoj tijekom 18. stoljeća postojalo nekoliko slobodnih kraljevskih gradova – bili su to Varaždin, Zagreb, Križevci (1752. Donji i Gornji Križevac spojeni su u jedinstven grad), Koprivnica, Požega (od 1765) i Karlovac (od 1777). Organizacija gradske uprave u pojedinim je gradovima ovisila o odredbama gradskih statuta, no u pravilu ju je tijekom 18. stoljeća sačinjavalo nekoliko gradskih institucija, čije ovlasti nisu bile jasno podijeljene. Gradsko vijeće bilo je zastupničko tijelo građana i sačinjavao ga je zakonom određen broj vijećnika ili prisežnika, a važnu je ulogu imalo u zakonodavnim pitanjima i restauraciji magistrata. Senat je, uz gradskoga suca i bilježnika, sačinjavao magistrat te predstavljao glavno izvršno tijelo gradske zajednice. Od polovice 18. stoljeća Marija Terezija započinje opsežne reforme upravne strukture svih slobodnih kraljevskih gradova u Zemljama Krune svetog Stjepana, čiji je osnovni cilj bio ujednačavanje njihovih uprava te kontrola izbora gradskih službenika.

Županije su bile temeljne upravne jedinice Zemalja Krune svetog Stjepana u ranom novom vijeku i u osnovi su bile plemićke zajednice (*Universitas Nobilium*) i predstavljale su cjelokupno plemstvo teritorija županije. U Banskoj Hrvatskoj, kao i u Ugarskoj, od srednjega vijeka županija je bila dominantan oblik strukturiranja lokalne državne vlasti, čija je uprava tijekom vremena poprimila visok stupanj autonomije, a osobito u vrijeme protuosmanskih ratova, kada su te staleške upravne jedinice postale ključne za obranu zemlje. U 18. stoljeću nalazimo ih kao razvijene upravne jedinice, a zakonske temelje regulacije njihove upravne funkcije postavio je Ugarsko-hrvatski sabor 1723. (čl. 56). Time su u skladu s tendencijama širenja

zadataka državne uprave definirane i upravne dužnosti županija. Jezgru županijske aktivnosti predstavljale su županijske skupštine na kojima se okupljalo cjelokupno županijsko plemstvo, a njima je predsjedao veliki župan. Skupštine su se u pravilu sastajale jednom mjesečno i bile su nadležne za sve upravne, fiskalne, pravosudne i vojne poslove na području županije: na njima su se objavljivale odredbe vladara, bana i Hrvatskoga sabora te kasnijih zemaljskih vlada i bile su dužne organizirati njihovo provođenje po pojedinim vlastelinstvima. Skupštine su se nadalje brinule za prikupljanje poreza, o regularnosti pravosuđa i urbarskih tereta, o službenoj korespondenciji s ostalim institucijama, o uređenju prometnica i drugim regulacijama gospodarske prirode te su samostalno raspolagale županijskim financijama.

Do 1745. uprava Banske Hrvatske bila je podijeljena u tri županije – Varaždinsku, Zagrebačku i Križevačku. Varaždinska je županija uživala zaseban položaj kao nasljedna županija obitelji Erdődy, koja je uz nasljednu čast velikoga župana imala i autonomiju odlučivanja o uređenju županijske uprave i izboru županijskoga magistrata. Zagrebačka i Križevačka županija, s obzirom da je čast velikoga župana te dvije županije pripadala hrvatskome podbanu, nisu imale samostalnu upravnu strukturu ni vlastite financije, nego su se političke odluke koje su se ticale tih županija, kao i odluke o izboru županijskoga magistrata, donosile na Hrvatskome saboru, a financirane su iz kraljevske blagajne. Pri reinkorporaciji triju slavonskih županija – Požeške, Virovitičke i Srijemske – županijska je uprava uređena temeljem navedenih zakonskih odredbi iz 1723., pa su u svakoj od županija uspostavljene županijske skupštine i županijska blagajna, što je slavonskim županijama jamčilo visok stupanj upravne i financijske autonomije.¹² Ujedno su, s obzirom da Banska Hrvatska tada nije imala zemaljsku vladu pod kontrolom Bečkoga dvora, slavonske županije u financijskoj upravi i poreznim pitanjima podčinjene Ugarskome namjesničkom vijeću. Zbog takve će regulacije radi rasprave o kontribuciji slavonske županije od 1751. uživati pravo slanja zasebnih nuncija na Ugarsko-hrvatski sabor. Slična regulacija upravnih pitanja u hrvatskim županijama provedena je 1759. Zbog procjene Bečkoga dvora da bi upravno osamostaljenje hrvatskih županija znatno pridonijelo djelotvornosti javne službe i smanjenju koncentracije političke moći u Banskoj Hrvatskoj, Hrvatskom je saboru naredeno da provede preustroj triju hrvatskih županija u smislu odredbi Ugarsko-hrvatskoga sabora iz 1723.¹³

U skladu s gospodarskim interesima Bečkoga dvora, koji su osobito uključivali aktivizaciju jadranskih luka Rijeke i Bakra te revitalizaciju njihova zaleđa i osposobljavanje trgovačkih putova od Slavonije i Temišvarškoga banata prema Primorju, od dijela Zagrebačke županije 1776. osnovana je Severinska županija sa samostalnim županijskim upravnim aparatom, a položaj grada Rijeke ojačan je osnutkom Riječkoga gubernija. Severinska županija pritom je uređena kao i ostale hrvatske i ugarske županije, s posebnom dužnošću brige njezina velikog župana i županijske skupštine o održavanju trgovačkoga puta i promicanju gospodarstva na teritoriju svoje jurisdikcije. Riječki gubernij ustanovljen je kao zasebna upravna jedinica pod nadležnošću Hrvatskog kraljevskog vijeća kao i ostale županije, no ukidanjem Vijeća 1779. podređen je Ugarskom namjesničkom vijeću, ne kao teritorijalni dio Banske Hrvat-

¹² Uputu za uspostavu civilne uprave u slavonskim županijama vidi u: I. Kukuljević Sakcinski, *Jura Regni*, sv. I, 402-410.

¹³ Mandat Marije Terezije od 20. III. 1759. i *Systema regulandorum Regni Croatiae comitatuum etiam ad comitatum Varasdinensem (restorationis magistratualis forma pro hic et nunc effectum articuli 56 anni 1723 excepta) extendendum*.

ske, već kao *corpus separatum*. Gubernijem je predsjedao guverner, koji je ujedno bio i velikim županom Severinske županije, a vrhovno je upravno tijelo predstavljalo gradsko vijeće organizirano u nekoliko odjela. No, Severinska županija bila je kratkoga vijeka. Godine 1786. godine njezin je teritorij ponovno pripojen Zagrebačkoj županiji, a njezini primorski dijelovi do Novog Vinodolskog s Riječkim gubernijem izdvojeni su pod imenom Ugarskoga primorja (*Littorale Hungaricum*) kao zasebno upravno područje.

Tijekom razdoblja vladavine Josipa II., od 1785. do 1790., županije nisu djelovale kao samostalne upravne jedinice sa svojevrsnom autonomijom političke uprave. S obzirom da su kao plemićke zajednice županije ujedno bile i najjače uporište partikularizma hrvatskog i ugarskog plemstva, Josip II. ukinuo je u proljeće 1785. županijsku upravu te područja županija zadržao samo kao administrativnu formu. Pri novoj su podjeli Zagrebačka, Križevačka, Varaždinska i Požeška županija spojene sa Zaladskom županijom u Zagrebački okrug, a Virovitička i Srijemska županija s tri susjedne ugarske županije u Pečujski okrug. No, upravo su te reforme Josipa II. otkrile i snažnu svijest županija o njihovu pravu na slobodu političke odluke, jer je 1789. županijsko plemstvo pod jakim utjecajem suvremenih prosvjetiteljskih ideja ustalo za vlastita prava i natjeralo vladara da 1790. povuče svoje odredbe i restituira samostalnost županijskih uprava.

* * *

Reprezentaciju gradskoga plemstva u komunama mletačkih stečevina na istočnoj Jadrani činilo je Veliko vijeće (*consilium maius, curia maior*), nazivano i plemićkim vijećem (*consiglio dei nobili*). Veliko vijeće bilo je po tradiciji i pravnom značaju nosilac suvereniteta komune te je predstavljalo njezino najviše zakonodavno tijelo, iako su tijekom mletačke vlasti ovlasti velikih vijeća znatno ograničene i njegovi su zaključci podvrgnuti odobrenju mletačke vlade. Ono je, dakle, predstavljalo općinu (*communità*) te se u njezino ime brinulo za unutarnju upravu komune zakonski utemeljenu gradskim statutima, ali imajući u vidu i mletačke zakone te odredbe generalnoga providura ili kneza. Članovi Velikoga vijeća bili su punoljetni plemići komune. U nekim su gradovima, kao na primjer u Zadru, Splitu, Trogiru ili Hvaru, velika vijeća ograničavala primanje novih članova, iako se krajem 17. stoljeća većina tih vijeća, u pomanjkanju potomaka vlasteoskih porodica, počinje otvarati istaknutim građanima. Velikom vijećem predsjedao je knez, koji je imao pravo sazivati Vijeće i predlagati zakonske akte. U okviru Velikoga vijeća vršio se izbor sudaca i drugih javnih službenika, odlučivalo se o prijemu u plemstvo te su se donosile brojne regulative vezane uz političku upravu komune, koje su se kao statutarne odluke uvrštavale u gradski statut. Velika su vijeća, dakle, imala značajnu zakonodavnu ulogu u gradskim komunama, no važno je pritom napomenuti da nisu imala neograničenu autonomiju političke odluke, nego su njihove odluke sve do sankcije mletačke vlade imale isključivo savjetodavni karakter. Ujedno je s vremenom komunalni knez kao predsjedavajući pridobio pravo osporiti odluke Vijeća ili ih provoditi po vlastitom nahođenju.

Na temelju odredbi Velikoga vijeća gradskom je komunom upravljalo Malo vijeće ili Kurija (*curia minor*), koje je time činilo osnovnu izvršnu instituciju vlasti. Mala su vijeća predstavljala kolegijalno komunalno tijelo, a u njihovom su sastavu bili komunalni knez te nekoliko sudaca i savjetnika. Oni su rješavali sve poslove komune u razdoblju između saziva Velikoga vijeća, koji su uključivali sva vitalna pitanja grad-

ske zajednice, osobito ona gospodarskog i upravopolitičkog karaktera te pitanja reguliranja odnosa s drugim komunama. Zbog izvršnih ovlasti Mala su se vijeća često nazivala i vladama (*regimen*), a nadležnošću nad građanskim (ponegdje i krivičnim) parnicama održavala su i važnu pravosudnu ulogu. U mnogim dalmatinskim gradovima nailazimo i na Tajno vijeće (*consilium secretum*), koje su činili članovi Maloga vijeća i nekolicina plemića koje je odredilo Veliko vijeće, a sastajalo se privremeno sa zadatkom rješavanja poslova upravne naravi i zbog kontrole financijskih računa.

S obzirom na društvenu zatvorenost Velikih vijeća, u gradskim su se komunama Dalmacije i Istre formirale i Pučke kongregacije ili skupštine (*congregationi del popolo, universitas populi*), u kojima je uglavnom sudjelovao obrazovaniji ili financijski snažniji sloj građana – trgovci, svećenici ili intelektualci, a u ponekim su komunama uspjele dobiti i svoga kamerlenga. Te su institucije brinule o interesima pučana i o njihovoj zaštiti od vlastele te su imale značajnu ulogu kontrole financijskoga poslovanja komune jer su kontrolirale plemićkoga kamerlenga i pazile na opravdanost komunalnih rashoda. Iako nikada nisu uspjevale konkurirati autoritetu Velikoga vijeća, uloga pučkih kongregacija znatno jača tijekom 18. stoljeća – tako se zadarska pučka skupština 1766. pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja obratila mletačkom duždu sa zahtjevom za izjednačenje pučana s plemstvom u političkim pravima. Bitno je ovdje napomenuti i sve veći značaj raznih društvenih korporacija i bratovština u gradskim komunama, koje tijekom 17. i 18. stoljeća znatno dobivaju na financijskoj moći i društvenom autoritetu te postaju jedan od stupova upravnoga aparata komune. Te su organizacije također razvile široku administraciju i zastupale razvoj pojedinih obrta, ali i socijalnih ustanova.

* * *

U Dubrovačkoj Republici vlasteoski je stalež tvorila elitna skupina dubrovačkih rodova, koja je od srednjega vijeka imala ključnu ulogu pri oblikovanju društvenoga i političkoga ustroja grada-države. I dubrovačka je vlastela poput plemstva drugih istočnojadranskih gradova politički bila organizirana u Veliko vijeće kao vrhovno zakonodavno tijelo, s tom razlikom da je ono u potpunosti očuvalo autonomiju političke odluke, a s njom je bilo i nositelj suvereniteta Republike te temelj i izvor sveukupne državne vlasti. Veliko je vijeće kao suvereno tijelo donosilo zakonske regulative, rješavalo državnopravna i upravna pitanja, odlučivalo o ratu i miru, biralo članove ostalih gradskih vijeća i sve ostale državne službenike te određivalo dužnosti službenika, izravne poreze i carine, brinulo se o financijskim poslovima Republike i odlučivalo o upravi i prodaji državnih dobara, određivalo javne blagdane, mjere protiv epidemije te davalo smjernice rješavanju ostalih unutarnjih poslova. Članovi Velikoga vijeća nasljednim su pravom bili svi punoljetni muški pripadnici vlasteoskih obitelji, čiji se broj mijenjao tijekom vremena. S obzirom na stalešku zatvorenost Velikoga vijeća, kojom je reguliran broj plemićkih obitelji s pravom sudjelovanja u političkom odlučivanju, tijekom 18. stoljeća broj vlastele je znatno opadao te se krajem stoljeća Veliko vijeće sastojalo u prosjeku od devedeset članova. Sastajalo se po potrebi, no obavezno svake godine 1. prosinca kako bi biralo kneza za siječanj i sve važne organe vlasti za iduću godinu.

Drugi važan organ vlasti u Dubrovačkoj Republici predstavljao je Senat ili Vijeće umoljenih (*consilium rogatorum*). Senat je formiran radi potreba uprave kao stalna institucija kojoj je Veliko vijeće delegiralo svakodnevne poslove. Tijekom 18. stolje-

ća Senat je brojio 45 vijećnika. U članove Senata ubrajale su se sve važnije državne magistrature – dubrovački knez, malovijećnici, kazneni i civilni suci te najugledniji plemići koje je biralo Veliko vijeće. Uloga Senata osobito je jačala tijekom vremena, kada krug imućnije vlastele postepeno preuzima odlučivanje o najvažnijim pitanjima unutrašnje i vanjske politike Republike. Do 18. stoljeća Senat je postao glavno upravno tijelo koje je utvrđivalo sva načelna pitanja i smjernice državne politike. U djelatnost Senata pripadali su najvažniji poslovi unutarnje i vanjske politike, briga o sigurnosti, određivanje troškova javnih poslova, izrada osnova zakona, imenovanje poslanika i konzula, izrada njihovih naputaka te korespondencija s ostalim suverenima i suverenim tijelima. Senat je također bio i vrhovna kontrola svih gradskih službenika, kao i rada arsenala ili blagajni te se brinuo za očuvanje zakona. Nadalje je imao pravo patronata te je rješavao prizive protiv globa i prizive u kriminalnim procesima – ukratko, obavljao je sve poslove Republike u okviru običaja i zakonskih regulativa koje je ustanovilo Veliko vijeće. Senat je smatran stvarnom vladom Republike, a njegove odluke bile su neopozive.

Izvršna institucija Velikoga vijeća i Senata u Dubrovačkoj je Republici bilo Malo vijeće. Ono je predstavljalo kolektivno tijelo izvršne vlasti dubrovačkoga kneza, a od 1667. godine broj njegovih članova ustaljen je na sedam vijećnika, koje Veliko vijeće bira na godinu dana između više kandidata. Malo vijeće je uglavnom djelovalo prema uputama Velikoga vijeća i Senata te je u vrlo malo predmeta samostalno odlučivalo. U pravosudnom postupku rješavalo je manje državne građanske i kaznene parnice, predstavljalo je prizivni sud u pomorskim parnicama i primalo je sve prizive i molbe za predmete u nadležnosti Velikoga vijeća i Senata. Zajedno s dubrovačkim knezom Malo je vijeće predstavljalo državnu vlast i primalo u audijenciju poslanike stranih država.

Javne službe

Novi zadaci državne uprave, prvenstveno oni gospodarskoga i društvenoga karaktera, neminovno su tijekom 18. stoljeća doveli i do znatnih promjena u angažmanu i dužnostima javnih službenika kao nosioca autoriteta javne uprave na području svih hrvatskih zemalja. Kao osnovne tendencije u regulacijama javnih službi u to se vrijeme primjećuju regulacija njihove djelatnosti i točno definiranje njihovih dužnosti izdavanjem brojnih uputa od strane državnih vlasti te određivanje jasnih kriterija njihova izbora uz jačanje mehanizama kontrole njihova rada. S rastom upravnoga aparata svakako se povećava i broj javnih službenika, a njihova djelatnost dobiva isključivo javni karakter, odvaja se od privatnoga vlasništva i uz nju se počinje vezivati set formalnih organizacijskih pravila. Tijekom 18. stoljeća definira se i financiranje službenika iz javnih proračuna, čime nalazimo sve više osoba koje su i egzistencijalno vezane uz javnu službu. Diferencijacijom institucija javne uprave dolazi i do specijalizacije i profesionalizacije javne službe te u tom procesu brojne tradicionalne službe gube na značaju, a jačaju službe vezane uz financijsku upravu, poticanje gospodarstva, pojedine izvršne zadatke, kancelarijsko poslovanje te specifična strukovna znanja, kao što su bili inženjeri, liječnici ili učitelji. Ujedno, s novim potrebama javne uprave primjetan je i jači angažman državnih vlasti na otvaranju mogućnosti

usmjerenog obrazovanja javnih službenika, pa od druge polovice 18. stoljeća nalazimo nove pravne, medicinske i tehničke visoke škole.

U Banskoj Hrvatskoj na razini kraljevske uprave postojalo je nekoliko tradicionalnih službi čije je djelovanje poteklo iz potreba pravosudne ili financijske uprave državom. Podban (*vicebanus*) je preuzimao određene sudske i izvršne ovlasti bana, osobito na području Križevačke i Zagrebačke županije, gdje je po službi obavljao i dužnost velikoga župana. Podbanska čast pridržana je financijski moćnijem nižem plemstvu, pri čemu se smatralo da podban stoji na čelu nižega plemstva okupljenog na Saboru. Bio je jedan od politički najutjecajnijih osoba u kraljevskoj upravi, no njegov je utjecaj znatno smanjen odvajanjem njegove službe od službe velikoga župana navedene dvije županije 1756. jer od tada više nema nadzor nad županijskom upravom i sudstvom. Nakon osnutka Hrvatskoga kraljevskoga vijeća i smanjenoga intenziteta sazivanja Sabora funkcija podbana svodila se uglavnom na prisjedništvo u Banskom stolu. Prvi bilježnik Kraljevine bio je prabilježnik (*protonotarius*), koji je imao dužnost čuvanja pečata i najvažnijih spisa Kraljevine te vođenja saborskoga zapisnika i predlaganja nacрта zaključaka. Ujedno je bio i predstavnik Banske Hrvatske na Ugarsko-hrvatskom saboru, gdje je izlagao zahtjeve hrvatskih staleža, a do 1723. obavljao je i vrlo važnu dužnost vođenja Protonotarskoga suda. Nakon prebacivanja upravnih zadataka na Hrvatsko kraljevsko vijeće, glavna djelatnost prabilježnika odvijala se u okviru Banskoga stola i zasjedanja Sabora. Za financijske poslove brinuo se kraljevinski blagajnik (*exactor Regni*), na kojem je sve do 1770. počivao cijeli kompleks izvršnih djelatnosti porezne uprave Kraljevine. Djelatnost blagajnika višestruko je regulirana na Saboru i bila je pod stalnom kontrolom hrvatskih staleža. Bio je zadužen za čuvanje kraljevske blagajne i za upravljanje cjelokupnim financijama po nalogu Sabora te za brigu o redovnom plaćanju poreza. Poreznom reformom 1770. kraljevska blagajna je ukinuta, a s njom i služba blagajnika. Iz javnih su se prihoda financirali i službenici dvaju sudbenih stolova u Banskoj Hrvatskoj – Banskoga stola i Kraljevskoga sudbenoga stola, koje su činili nekoliko prisjednika obaju stolova, predsjednik Sudbenoga stola, po jedan bilježnik i po jedan zastupnik siromašnih (*advocatus pauperum*). Tijekom djelovanja Hrvatskoga kraljevskog vijeća znatno raste broj kancelarijskih službenika (*subalterna*), zaposlenih u kancelariji Vijeća. Tako su važnu ulogu u radu Vijeća imali dvojica tajnika, koji su i sudjelovali na sjednicama Vijeća te priređivali koncepte za predmete o kojima se raspravljalo na sjednicama. Kancelariju su nadalje sačinjavali i jedan registrator i ekspeditor koji se brinuo za registraturu i izradu pomoćnih knjiga, čuvao pečat Vijeća i brinuo se za izradu čistopisa, potom zapisničar, računovođa i njegov pomoćnik, trojica pisara, dvojica pripravnika i jedan podvornik. Od druge polovice 18. stoljeća nalazimo i sve veći broj stručnjaka u javnoj službi Kraljevine, čije su zapošljavanje počele nalagati središnje vlasti – inženjera, geodeta, inspektora šuma, svilarstva, cesta, liječnika i kirurga te učitelja i profesora.

Slobodni kraljevski gradovi također su imali brojne službe, plaćane iz gradskoga proračuna. Najznačajnije službe u gradovima obnašali su: kapetan, koji se brinuo se za obranu grada, nabavljao streljivo, nadzirao utvrde te je bio glavni zapovjednik prilikom opsade grada; gradski bilježnik, koji je sastavljao sve gradske i javnopravne spise te vodio zapisnik sjednica gradskih vijeća; blagajnik, koji je vodio gradske financije, gradski fiskus koji je vodio sve parnice u kojima se grad javljao kao stranka i brinuo se za gradsku imovinu.

Svaka je županija imala stalni magistrat, biran na mandat od tri godine, na čijem je čelu stajao podžupan (*vicecomes*). Služba podžupana u tradicionalnoj županijskoj upravi bila je iznimno utjecajna, osobito u odsustvu velikoga župana. Podžupan je bio predstavnik cjelokupnoga županijskog plemstva, a obično je podrijetlom bio iz jedne od bogatijih obitelji županije, pa se prema tome može uspoređivati s podbanom na kraljevinskoj razini. Podžupan je ujedno bio i redoviti predstavnik županije na Hrvatskom saboru, gdje je od staleža primao sve odredbe koje je trebalo provesti na području županije. Zbog širokog obima posla podžupana sve su županije običavale imenovati i njegova zamjenika ili »drugog podžupana«. Iako je s jačanjem uloge velikih župana u županijama kao kraljevskih namjesnika i njihovom vezivanju uz županijsku upravu politički utjecaj podbana znatno ograničen, njihova djelatnost intenzivira se sukladno širenju upravnih zadataka županijskih institucija. Važan dio županijskoga magistrata bio je i bilježnik (*notarius*), čija je primarna djelatnost bila sastavljanje javnopravnih spisa, vođenje zapisnika županijskih sjednica te čuvanje županijske registrature i arhiva. Tijekom 18. stoljeća posao bilježnika postaje sve složeniji jer zamjenjuje odsutnoga podžupana i preuzima ekspedituru svih službenih dokumenata županije te vodstvo sve složenije županijske kancelarije, zbog čega županije u drugoj polovici stoljeća redovito počinju birati i zamjenskoga bilježnika, ali i podređene pisare i koncipiste. S osamostaljenjem županijske financijske uprave i izgradnjom poreznog sustava važnu ulogu dobiva i županijski blagajnik (*perceptor*). Dužnost je blagajnika bila voditi županijsku blagajnu (*cassa domestica*), kontrolirati plaćanje poreza, doznačivati županijski iznos kontribucije u vojnu blagajnu, odnosno, civilnom povjerenstvu zemaljske vlade, te isplaćivati plaće i izvanredne troškove županije. S obzirom da su županije u upravnom i sudbenom smislu bile podijeljene na kotareve (*processus*), na čelu svakoga kotara nalazio se plemićki sudac (*judices nobilium*) kojem je bio podređen jedan do tri plemićka podsuca (*vicejudices nobilium*). Oni su predstavljali najniži organ vlasti i bili su poveznici županijske s vlastelinskom upravom. Objavljivali su naredbe županija i viših upravnih tijela, pazili su na red i mir u kotaru, kontrolirali su vlastelinsko činovništvo, štitili podanike, te djelovali i kao prvostupanjski sud za parnice među plemstvom ili između plemstva i seljaštva. Od ostalih županijskih službi redovito se javljaju i županijski fiškali (*fiscales*), koji su pred županijskim sudom nastupali kao tužitelji protiv javnih zločinaca i branitelji u procesima siromašnih i udovica te zaštićivali prava kmetova od samovolje vlastelina. Županija je ujedno imala i svoju stražu, sastavljenu od kaštelana i određenog broja konjanika i pješaka.

* * *

U gradovima pod mletačkom vlašću svaka je komuna imala zasebnu organizaciju javnih službenika, no obilježavaju ih mnoge zajedničke karakteristike. U Zadru se, kao upravnom središtu mletačke vlasti u Dalmaciji i Boki kotorskoj, nalazila kancelarija generalnoga providura, koja je u 18. stoljeću organizirana po odjelnim službama od kojih je svaka brojila niz službenika. Tajništvo (*segreteria*) je ravnao upravitelj (*primario*), a uz njega su bili pokrajinski fiskalni odvjetnik (*avvocato fiscale*), koji je zastupao interese erara, arhivist i službenik za granične poslove, javni arhivist (*generalizio*), javni prevodilac na hrvatski jezik i nadliječnik (*protomedico*), čija se ingerencija sanitarnog inspektora protezala na cijelu pokrajinu. Računovodstvo je također imalo svojega upravitelja, koji je djelovao uz pomoćnike (*assistenti*)

te uz računskoga revizora pokrajine (*ragionato*) i niza pomoćnog osoblja. Dvorom generalnoga providura upravljao je »major Pokrajine« (*maggiore di Provincia*), koji je obavljao i vrlo važnu ulogu u organizaciji pokrajinske izvršne administracije. Tijekom 18. stoljeća u Zadru je postojao i niz drugih službi koje su se brinule prvenstveno o zdravstvenim i gospodarskim pitanjima pokrajine, a zapošljavale su niz stručnjaka. U većini gradskih komuna kao pomoćnike knezova i predstavnike mletačke vlasti nalazimo kamerlenge i kaštelane za vođenje novčanih poslova. Svi su gradovi imali i fiskalne odvjetnike (*avvocato fiscale*), koji su djelovali kao zaštitnici državnih interesa i savjetnici u financijskim pitanjima.

Velika vijeća redovno su birala suce i druge gradske službenike, čiji se broj tijekom 18. stoljeća gotovo udvostručio. Svi su komunalni službenici u svojoj djelatnosti odgovarali knezu i zaklinjali mu se kao predstavniku mletačke vlade. Gradski suci redovno su bili članovi Maloga vijeća i time su aktivno sudjelovali u izvršnoj vlasti, a uglavnom su djelovali i kao savjetnici u civilnim parnicama. Čuvali su ključeve komunalne blagajne i komunalne škrinje s pečatom, a vrlo su često i zamjenjivali kneza u određenim poslovima. Tijekom 18. stoljeća u svim gradovima osobito jača uloga gradskih bilježnika koji su izrađivali razne javne i privatnopravne spise i čije su isprave uživale javnu vjeru, a od sredine stoljeća počinje se pridavati i osobita pažnja njihovom izboru te su bili dužni u Mlecima polagati odgovarajući bilježnički ispit. Od ostalih gradskih službenika koji su se birali na Velikom vijeću važno je istaknuti sindike, koji su pred Malim vijećem zastupali imovinsko-pravne interese komune, egzaminatore, koji su vodili nadzor nad ispravnošću isprava javnoga notara, procjenitelje (*extimatores*) koji su određivali vrijednosti imovine kod sporova te blagajnike ili kamerlenge koji su vodili komunalne računske knjige. Nadalje, u komunalne su se službenike ubrajali i justicijari (*iustitarius*), koji su kontrolirali mjere, utege i vage pri prodaji robe, pristavi (*pristaldus*), koji su vodili istrage u kaznenim procesima, poklisari (*ambasciatores*) kao izaslanici komune te razni službenici za opskrbu, čuvari, komunalni učitelji, liječnici i ljekarnici.

Visoke državne službe u Dubrovačkoj Republici obnašali su izborni magistrati (*offiziali publici*) – dužnosnici birani isključivo među vlastelom u Velikom vijeću. U magistrature su se ubrajale važne državne službe čiji su se nositelji u određenom razdoblju bavili raznim državnim poslovima iz sfere uprave i sudovanja. Njihov je broj varirao tijekom vremena i njihove su dužnosti regulirane mnogobrojnim zakonskim propisima, a tijekom 18. stoljeća i nizom odluka i odredbi Senata i Maloga vijeća. U tom se razdoblju strogo propisuju načini izbora magistrata, njihove plaće te razdoblje unutar kojega su dužni boraviti u sjedištu službe. Osim kneza i malovijećnika, važni su magistrati bili »čuvari pravde«, koji su nadzirali zakonitost rada državnih tijela i postupke u slučaju prisvajanja državne imovine te sudjelovali na sjednicama gradskih vijeća. Uza zadaću kontrole izvršne vlasti, osobito knezova i kapetana, Veliko je vijeće svake godine biralo i trojicu sindika. U magistrature su se nadalje ubrajali suci u civilnim i kaznenim sporovima, vikar kao pomoćnik kneza, blagajnici koji su nadzirali rad državnih blagajna, računovodstva i ostale organe koji su manipulirali državnim novcem te su provjeravali zalihe žitarica i soli, potom knezovi i kapetani na izvangradskim područjima Republike, upravitelji gradskih prihoda, poklisari harača te razni magistrati u arsenalu, vinskim uredima, konzulatima i kovnicama. Od sedamdesetih godina 18. stoljeća javlja se i nekoliko novih magistratura čije su funkcije u većoj mjeri vezane za jačanje državne kontrole (sindaci, magistrati za cenzuru, reviziju knjiga i praćenje djelovanja bratovština te za praćenje stranaca u gradu, magistrati za promicanje novih obrta i drugi).

Tijekom 18. stoljeća sve je veći broj i administrativnih službenika, kojih je tada na području Republike u raznim uredima te s različitim dužnostima i ovlastima djelovalo osamdesetak. Na ta su mjesta uglavnom birani pučani dubrovačkoga podrijetla, a neki od njih su vršili službu i više desetaka godina. U skladu s tadašnjim tendencijama razvoja administracije, Dubrovačka Republika u tom razdoblju nastoji bolje organizirati svoj činovnički aparat, pa njezine vlasti opetovano utvrđuju načine izbora i plaćanja najvažnijih administrativnih službenika. S uređenjem upravne procedure, registratura i računovodstvene službe upravo administrativni službenici dobivaju na značaju. Tadašnje administrativne službenike Dubrovačke Republike možemo podijeliti na tri skupine: službenike u središnjim državnim uredima, službenike u magistratskim uredima u gradu te službenike u kancelarijama kneževa i kapetana na izvangradskim područjima. Službenike središnjih državnih ureda vodili su tajnici Republike (*secretarii; ministri gosposki*), perovođe svih državnih ureda čija je služba razvojem administrativnog ustroja tijekom 18. stoljeća postala vrlo značajna. Bili su zaduženi za vođenje zapisnika svih triju vijeća, sastavljanje pismenih prijedloga i izlaganja za Senat, za državnu i diplomatsku korespondenciju te za arhiv, tajnu prepisku, organizaciju državnoga protokola, izdavanje putovnica i potvrde državljanstva te brojne druge dužnosti po odredbama Senata. Njima su bili podređeni dvojica ili trojica podtajnika (*vicesecretarii*), kao i kancelari, koji su bili zaduženi za sudbene i javnopravne poslove, notari, koji su vodili registre privatnopravnih poslova i po potrebi zamjenjivali tajnike, te dragomani kao voditelji kancelarije za veze s Osmanlijama. Pisare i druge službenike nalazimo u svim uredima magistrata i u drugim uredima, kao što su bili riznica, blagajna, solni ured, ured za živež, zdravstveni ured, pomorski ured ili carina. Uz njih nalazimo i stalne službenike kancelarija na izvangradskom području, zadužene za administrativne poslove u uredima kneževa i kapetana. Iz javnoga proračuna Republika je financirala i djelatnost drugih namještenika u raznim vojnim organizacijama i u Kneževu dvoru te rad liječnika, ljekarnika i učitelja, čiji se broj tijekom 18. stoljeća također znatno povećao.

***Obliti privatorum publica curate*
(Zanemari te osobne interese,
prednost daj te zajedničkim)**

Krilatica *Obliti privatorum publica curate* nad vratima Kneževa dvora u Dubrovniku (nekadašnje dvorane Velikoga vijeća), pozivala je sve javne službenike da u ime općega dobra zanemare osobne interese. Svjedoči o svjetonazoru dubrovačkoga plemstva koje je shvaćalo da se interesi elite ne mogu odvojiti ni zasebno rješavati bez brige za opće interese zajednice.

Politička misao i tendencije u razvoju javne službe

Osamnaesto je stoljeće u upravnom smislu na području svih hrvatskih zemalja obilježilo znatno smanjenje utjecaja staleških reprezentativnih tijela u političkome odlučivanju i jačanje autoriteta državnoga upravnog aparata pod kontrolom suverenoga vladara na lokalnoj razini. Hrvatske zemlje pod habsburškom vlašću tijekom toga razdoblja intenzivnom reformskom aktivnošću vladara i dvorskih institucija u uređenju institucionalne strukture zemlje postaju dijelom procesa preobrazbe

ranonovovjekovnih monarhija u aktivne države s institucionaliziranom vlasti koja djeluje u ime monarha. I autonomija plemićkih vijeća u gradovima pod mletačkom vlašću do 18. je stoljeća postala samo formalnost, a osnovni autoritet političke odluke preuzima država.

Tijekom ranoga novoga vijeka, uz znatne političke i društvene promjene, potpuno se mijenja i uloga uprave i političke moći, a personalni karakter vladareva autoriteta počinje zamjenjivati država kao koncept i realna moć. Rasprave o ulozi vladara i države te o legitimnosti obračunavanja vladara sa staleškim partikularizmima dolaze u središte interesa političkih mislilaca, pri čemu izvire politički koncept države kao neophodne za racionalnu organizaciju društvenoga života. Pritom vladar postaje utjelovljenje državne moći i nositelj suverenosti kao izvora svih zakona, a cilj postizanja općega dobra te blagostanja stanovništva daje mu legitimitet pri intervenciji u državne upravne, društvene i gospodarske strukture. Tijekom 18. stoljeća, a osobito u njegovoj drugoj polovici, znatan će utjecaj na razvoj države imati prodiruća misao prosvjetiteljstva, pod čijim se utjecajem počinje propagirati vjera u napredak, a u državnoj se upravi javlja humanitarni i eudemonistički duh koji se manifestira paralelno s autoritarnim mjerama. Stoga u interes državnih vlasti dolaze razni oblici regulacije društvenih, gospodarskih i privatnopravnih aspekata života, a fiskalnim i gospodarskim interesima pridružuju se interesi socijalnog karaktera, kao što su, na primjer, položaj seljaštva, obrazovna politika ili zdravstvena politika.

Vladari se u provođenju tih reformi svojim autoritetom pozivaju na javno pravo i njegovu supremaciju nad tradicionalnim pravom, naslijeđenim iz vremena kad je osnovna forma zabilježenoga prava bila privilegija. U tom procesu politički organizirano plemstvo neminovno gubi svoje argumente. Stoga se tijekom 18. stoljeća u unutarnoj politici Banske Hrvatske jasno ocrtavaju dva pola – onaj monarhijski ili države u razvoju i onaj staleški, koji se poziva na tradicionalna djedovska prava i privilegije. Bečki je dvor, pod imperativom upravne i gospodarske integracije države, u tom razdoblju ipak sve manje spreman na kompromisnu politiku i očuvanje tradicionalnih staleških prerogativa. Stoga se uloga staleških reprezentacija tada znatno mijenja, što će najviše doći do izražaja osnutkom Hrvatskoga kraljevskog vijeća i usmjeravanjem aktivnosti Sabora na zakonodavna pitanja i tada izrazito važno pitanje odobravanja financijske pomoći vladaru u vidu godišnje kontribucije. Ujedno je upravo nova struktura uprave, kontrolirana od strane središnjih tijela vlasti, odlučujuće utjecala na brojne promjene u društvenom i gospodarskom životu zemlje, kao što su bile promjene pravnoga položaja seljaštva, stvaranje sustava državnog školstva i javnoga zdravstva te poticanje kulturnoga i intelektualnoga napretka. No, pogrešno bi pritom bilo tvrditi da je inicijativa za promjenama dolazila isključivo s kraljevskoga dvora – razdoblje druge polovice 18. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj ujedno je i razdoblje formiranja kruga plemstva spremnog prihvatiti nove tendencije u državnoj upravi i sudjelovati u formiranju moderne države. Stoga tada nalazimo na sve češće kritike tradicionalne staleške uprave, zahtjeve za promjenama društvenih i institucionalnih struktura, kao i na niz prijedloga poboljšanja uvjeta svakodnevnoga života i poticanja gospodarstva.

I u gradskim komunama istočnojadranske obale mletačke su vlasti do 18. stoljeća uspjele ograničiti ili u cijelosti neutralizirati stvarne ovlasti plemićkih vijeća. Dakle, iako je mletačka vlast formalno zadržala oblike autonomnosti gradskih zajednica, njihova je upravna nezavisnost bila svedena na najmanju mjeru, a samouprava je ostala formalnost. Na smanjenje autonomije plemićkih reprezentativnih tijela u

istarskim, dalmatinskim i bokeljskim gradovima svakako je utjecao pad gospodarske i političke moći Mletačke Republike tijekom 17. i 18. stoljeća, kada mletački državni aparat više nije bio u mogućnosti pronaći ravnotežu između ostvarivanja svojeg državnog suvereniteta i zahtjeva plemstva za očuvanjem lokalnih autonomija pa je i Republika Svetoga Marka, kao i ranonovovjekovne apsolutističke monarhije, započela znatno reducirati autonomije gradskih komuna. Ujedno su za 18. stoljeće karakteristična i nastojanja mletačkih vlasti da steknu pregled nad političkim i gospodarskim stanjem u gradovima istočnojadranske obale, kao i briga za poticanje manufakture, javno zdravstvo, školstvo i način života stanovništva, što je svakako utjecalo na širenje funkcija javne uprave.

Uz koncentraciju političke moći i centralizaciju autoriteta te slabljenje konkurenata lokalne vlasti u unutarnjoj upravi tijekom 18. stoljeća znatno jača uloga namjesnika središnje vlasti. Tijekom ranoga novoga vijeka u mnogim se europskim državama na čelo lokalne uprave delegiraju povjerenici središnje vlasti koji konkuriraju tradicionalnoj lokalnoj upravi i čiji se autoritet ne temelji toliko na prihvaćanju od strane lokalnoga plemstva ili na pravnim običajima, koliko na uputi i odredbi središnjih vlasti. Slična je tendencija primjetna i u hrvatskim zemljama. U Banskoj Hrvatskoj hrvatski je ban uputom vezan za poslušnost vladaru i institucijama Bečkoga dvora, pri čemu su tradicionalne dužnosti bana prema vladaru – savjet u unutarnjopolitičkim pitanjima te vojna i financijska pomoć – postavljene u drugi plan, a osnovna karakteristika njegove službe postaje izvršna odgovornost, iako i nadalje djeluje kao posrednik kraljevske i staleške vlasti. Sa istom se tendencijom postavljanja namjesnika može usporediti i praksa postavljanja komunalnih knezova i generalnoga providura kao izaslanika središnje političke vlasti Republike, ali i posrednika mletačkih vlasti i gradske komunalne uprave, koji ipak u svojoj djelatnosti nemaju autonomiju političke odluke. Na područjima pod mletačkom upravom također je za 18. stoljeće karakteristično jačanje autoriteta ekstenzenata središnjih vlasti, a ujedno i jačanje kontrole nad njihovom djelatnošću.

Dakle, može se zaključiti da tijekom 18. stoljeća u svim hrvatskim zemljama pod okriljem središnje suverene vlasti u većoj ili manjoj mjeri te različitom dinamikom teče proces oblikovanja protomodernog uprave kao okvira za javnu političku akciju. Uloga državne uprave pritom se jasno intenzivira u društvenoj, gospodarskoj i kulturnoj domeni, a država kao apstraktna moć postaje odlučujući element u razvoju društva. S ekstenzijom funkcija državne uprave na brojne gospodarske i društvene zadatke neminovno se mijenja i upravna struktura, koja se diferencira i poprima obilježja specijalizacije i profesionalizacije javne uprave. Pritom je važno istaknuti da u tom procesu plemstvo i staleške strukture ipak nisu eliminirani iz upravnih zadataka jer su njihove političke strukture pružale nužan okvir državnog poticaja na lokalnoj razini, pa centralne vlasti stimuliraju njihovu participaciju, ali ujedno i uvode strogu kontrolu djelatnosti staleških institucija, čime znatno umanjuju njihovu autonomiju i sudjelovanje u političkim odlukama. Ujedno se mijenja i karakter javne službe te se javlja, osobito od druge polovice 18. stoljeća, i novi tip službenika, koji je obrazovan i usmjeren na obavljanje javne službe te time predstavlja preteču modernoga činovništva.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb: Acta Congregationum Regni (HDA–1); Acta banalia (HDA–10); Acta Protonotarialia (HDA–11); Acta Consilii Regii Croatici (HDA–12); Comitatus Crisiensis (HDA–28); Comitatus Poseganus (HDA–29); Comitatus Severinensis (HDA–30); Comitatus Sirmiensis (HDA–31); Comitatus Varasdinensis (HDA–32); Comitatus Verőczensis (HDA–33); Comitatus Zagrabiensis (HDA–34); Tabula Bannalis (HDA–386).

Državni arhiv u Dubrovniku: Odluke Velikog vijeća; Vijeće umoljenih; Malo vijeće; Odredbe kneza Dubrovačke Republike; Kancelarijski praktični priručnici.

Državni arhiv u Zadru: Spisi generalnih providura; Spisi zadarskih knezova.

Istorijski arhiv u Kotoru: Kancelarija rektora i providura Mletačke Republike; Upravno-politički spisi vanrednih providura Mletačke Republike.

Österreichisches Staatsarchiv, Beč: Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Kabinettsarchiv, Staatsrat (XI), Hungarische Akten (XVII); Hofkammerarchiv: Hoffinanz Ungarn, Camerale Ungarn, Kommerz Littorale; Kriegsarchiv: Hofkriesgrat – Akten.

Magyar országos levéltár, Budimpešta: Ugarska dvorska kancelarija (A1, A25, A35, A39, A113); Obiteljski fondovi (P507, P1316).

Archivio di Stato di Venezia: Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere Rettori ai loro Capi; Senato Mar; Inquisitori di Stato; Senato.Collegio: Dispacci.

Objavljeni izvori:

Corpus Juris Hungarici seu Decretum generale incltyi regni Hungariae partiumque eidem annexarum ..., T. I–II, Budae 1822.

Herkov, Zlatko: Statut grada Zagreba od god. 1732. i zbornik Statuta grada Zagreba od godine 1773., Zagreb 1952.

Krčelić, Baltazar Adam: *Annuae ili historija 1748–1767.*, preveo Vladimir Gortan, Zagreb 1952.

Kukuljević Sakcinski, Ivan: *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 1–3, Zagreb 1862.

Pandžić, Miljenko: Naputak za Hrvatsko kraljevsko vijeće iz 1767. godine i nadopuna naputka iz 1770. godine, *Arhivski vjesnik*, sv. 19/20, Zagreb 1976–1977., 185–205.

Statut grada Koprivnice, prevela i priredila Karmen Levanić, Koprivnica – Varaždin 2006.

Verböczy, Stephanus: *Decretum Latino-Hungaricum, Juris consuetudinarii, Incltyi Regni Hungariae et Transylvaniae, azaz Magyar és Erdély Országának Törvénykönyve* [1514], Leutschoviae 1627.

Zaključci Hrvatskog sabora, sv. I–IX, priredili Josip Buturac et al., Zagreb 1958–1974.

Literatura:

Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*, Budimpešta 1997.

Bayer, Vladimir: Stav grada Zagreba prema osnivanju Kraljevskog vijeća u Kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji 1767. godine, *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 2, Zagreb 1960., 141–152.

Belošević, Stjepan: *Županija Varaždinska i slobodni kraljevski grad Varaždin*, Zagreb 1926.

Bertoša, Miroslav: *Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće)*, Pula 1995.²

Beuc, Ivan: *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb 1969.

Beuc, I.: Državna zajednica Hrvatskoslavenskog kraljevstva i Mađarskog kraljevstva (1527–1848), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 20, br. 3–4, Zagreb 1970., 331–349.

Bojničić, Ivan: Važan spomenik o utjelovljenju Slavonije, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. III, Zagreb 1901., 148–149.

Bösendorfer, Josip: *Crte iz slavenske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske baranjske, Vukovske i Srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*, Osijek 1910.

Buntak, Franjo: *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996.

Cvitanić, Antun: *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split 2002.

Čosić, Stjepan: Administrativna struktura i plaće službenika Dubrovačke Republike (1700.–1808.), *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 38., Zadar 1996., str. 129–156.

Čosić, S. – Vekarić, Nenad: *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, Zagreb – Dubrovnik 2005.

Darovec, Darko: *Pregled istarske povijesti*, Pula 1996.

Dreitzel, Horst: *Absolutismus und ständische Verfassung in Deutschland. Ein Beitrag zu Kontinuität und Diskontinuität der politischen Theorie in der Frühen Neuzeit*, Mainz 1992.

Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća, uredila Mirjana Gross, Zagreb 1981.

Engelsfeld, Neda: *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb² 2002.

- Faber, Eva: *Litorale Austriaco. Die österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*, Graz 1995.
- Foretić, Vinko: *Povijest Dubrovnika do 1808.*, sv. II, Zagreb 1980.
- Haselsteiner, Horst: *Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus*, Beč – Köln – Graz 1983.
- Haselsteiner, H.: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
- Herkov, Zlatko: Kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, *Odvjetnik*, god. XVIII, sv. 8, Zagreb 1968., 216–230.
- Herkov, Z.: Rukopis 'De contributione Croatiae seu superioris Slavoniae'. Njegov povod, sadržaj i autor, *Starine JAZU*, sv. 54, Zagreb 1969., 17–51.
- Herkov, Z.: O rukopisu 'Notitiae de praecipuis officiis Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae', *Rad JAZU*, sv. 405, Zagreb 1984., 33–194.
- Horbec, Ivana: Stvaranje jedne institucije prosvijećenog apsolutizma: Kraljevsko vijeće za Kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, u: *Nikola Škrlec Lomički (1729–1799.)*, sv. IV, urednik Stjenko Vranjican, Zagreb 2007., 51–264.
- Horbec, I.: 'Homo principis et homo statuum' – banska služba za vladavine Marije Terezije, *Povijesni prilozi*, god. 28, sv. 37, Zagreb 2009., 283–316.
- Horbec, I.: *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2009.
- Horbec, I.: »Učiti administraciju«: školovanje javnih službenika u 18. stoljeću, *Hrvatska javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, sv. 4, Zagreb 2009., 1011–1055.
- Horbec, I.: Slavonske županije između Banske Hrvatske i Mađarske: uspostava civilne uprave i pitanje poreznog sustava u 18. stoljeću, *Arhivski vjesnik*, sv. 53, Zagreb 2010., 177–196.
- Horvat, Rudolf: *Povijest grada Varaždina*, Varaždin 1993.
- Hruška, Goran: Veliki župani Požeške županije 1745–1924., *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, sv. 6, Osijek 2001., 83–89.
- Hrvatska – Italija. Stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti*, uredila Natka Badurina, Zagreb 1997.
- Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, sv. III, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII. – XVIII. stoljeće), uredio Ivan Golub, Zagreb 2003.
- Karaman, Igor: *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb 1989.
- Kempf, Julije: *Iz prošlosti Požege i Požeške županije. Bilješke po vrelima iz domaćih arhiva*, Požega 1926.
- Királyi, Béla: *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, New York – London 1969.
- Klaić, Vjekoslav: Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru za vladanja kuće Habsburg (1527–1848), *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, god. X, Zagreb 1908., 166–196.
- Laszowski, Emilij: *Povijest plemićke općine Turopolja, nekoć Zagrebačko polje zvane*, sv. I, Zagreb 1910.
- Lonza, Nella: *Pod plaštem pravde: kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Dubrovnik 1997.
- Lonza, N.: 'Obliti privatorum publica curate': precii i srodnici jedne političke maksime, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 44, Dubrovnik 2006., 25–46.
- Mayer, Theodor: *Verwaltungsreformen in Ungarn nach der Türkenzeit*, Wien – Leipzig 1911.
- Nikola Škrlec Lomički 1729.–1799.*, sv. I–IV, uredili Eugen Pusić i dr., Zagreb 1999–2007.
- Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 2001.
- Novak, Maja: Generalni providuri Dalmacije i Albanije u XVIII. stoljeću, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 4–5, Zagreb 1959., str. 341–374.
- Novak, M.: *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*, Zadar 1965.
- Oršić Slavetički, Adam: *Rod Oršića*, Zagreb 1943.
- Pandžić, Miljenko: *Arhivi i pismohrane u doba Hrvatskog kraljevskog vijeća (1767–1779)*, Zagreb 2005.
- Pederin, Ivan: *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*, Dubrovnik 1990.
- Peričić, Šime: *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb 1980.
- Potrebica, Filip: Uspostava i ustroj županija u istočnoj Hrvatskoj, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, sv. 6, Osijek 2001., 21–34.
- Povijest Hrvata*, knj. II (Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata), uredili Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, Zagreb 2005.
- Pusić, Eugen: *Nauka o upravi*, Zagreb 2002.¹²
- Raukar, Tomislav – Petricioli, Ivo – Švelec, Franjo – Peričić, Šime: *Zadar pod mletačkom upravom* (Prošlost Zadra III), Zadar 1987.
- Smičiklas, Tade: *Povijest Hrvatska*, sv. II, Zagreb 1879.
- Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*, uredili Joachim Bahlcke et al., Leipzig 1996.
- Stolleis, Michael: *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. (Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts)*, Frankfurt/M 1990.
- Stulli, Bernard: *Povijest Dubrovačke Republike*, Dubrovnik – Zagreb 1989.
- Šišić, Ferdo: *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.–1918.*, Split 2004.
- Vojnović, Krsto: O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke, *Rad JAZU*, knj. 103, Zagreb 1891., 24–67.
- Vrandečić, Josip – Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007.

